

NUTQ MADANIYATI VA UNING TAVSIFLARI

Xolyigitova Iroda Amirkulovna
Shayxontohur tuman politexnikumi
ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutq madaniyati va uni shakllantiruvchi omillar haqida fikrlar yuritilgan. Shuningdek, til va uning imkoniyatlari haqida misollar berilgan.

Kalit so'zlar: til, nutq, pedagog, kasb, mahorat, maktab, ta'lim maskani, nutq texnikasi, nutq imkoniyatlari.

Til, avvalo, kishilarning eng muhim aloqa vositasi. Bu nuqtayi nazardan u moddiy tabiatli. Zero, sezgi a'zosi (eshitish, ko'rish kabi) ga ta'sir qiluvchi hodisa moddiy sanaladi. Demak, kishilarning o'zaro aloqa vositasi sifatidagi tilga xos bo'lgan madaniyat moddiy xususiyatga ega. Lekin, ma'naviy madaniyat sifatida qadrlanuvchi boyligimiz - qadriyatlarimiz, bobolardan qolgan ulkan badiiy va ilmiy meros, san'at asarlari bizga til, ya'ni iming, asosan, yozma, ba'zan og'zaki ko'rinishlarida yetib kelgan. Xo'sh, ma'naviy madaniyat "tashuvchisi" sifatida u qanday baholanmog'i lozim? Biz bu madaniyatni o'qish, eshitish orqali bilamiz, o'zlashtiramiz. Bunday ham, e'tibor qilinsa, til ma'naviy madaniyatning "qobig'i" - moddiy ifodalovchisi sifatida yuzaga chiqadi. Shuningdek, kishilarning axloqiy tabiati, dunyoqarashi ham til orqali namoyon bo'ladi. Ko'rinadiki, til millatning moddiy boyligi, undagi madaniyat moddiy madaniyatdir.

Albatta, til birliklari shakl va ma'no yaxlitligidan iborat. Ammo til madaniyati ana shu ma'noning ijtimoiy voqelanishi bilan belgilanadi. Buni yaqqol tasavvur qilish uchun til va nutqni farqlash lozim. Ma'lum bir millatning eng muhim o'zaro aloqa-aralashuv vositasi til deyiladi. Uning ming-ming yillar davomida shakllangan qonun-qoidalari shu tilda so'zlashuvchi barcha kishilar uchun majburiy. Barchamizda uzoq zamonlar osha yig'ilgan boyluk - til imkoniyatidan foydalanish ehtiyojimiz bor. Tilimiz fikr almashish ehtiyojlarimizni to'la qondira olish darajasida har jihatdan mukammallik kasb etgan. Ana shu mukammallik til madaniyati deyiladi. Til madaniyati millatning umumiy madaniyati hisoblanadi. Uning ma'lum bir kishi voqelantiradigan ko'rinishi nutqdir. Nutqning mukammallik darajasi nutq madaniyati deyiladi. Nutq madaniyatida shaxsning til madaniyatidan foydalanish darajasi namoyon bo'ladi. Kishining umumiy madaniy saviyasi, bilim darajasi, intellektual salohiyati, farosati kabi omillar uning til madaniyatini o'zlashtirib, nutq madaniyatiga aylantirishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Shuning uchun tilimiz qanchalik go'zal bo'lmasin, ba'zi kishilarning nutqini eshitganda beixtiyor qulog'ingni berkitginkeladi.

Bugungi kunda o'zbek tilining me'yorlari mukammal ravishda ishlab chiqilgan va ijtimoiy hayotning barcha sohalarida keng qo'llanilayotgan bo'lsa-da, til imkoniyatlaridan foydalanish taraqqiyotning bugungi kundagi darajasida deb bo'lmaydi. Bu borada jiddiy muammolar yuzaga kelayotganligi sir emas. Jamiyat a'zolarining tildan foydalanish umumiy saviyasi o'zbek millati muhtasham madaniyati darajasida bo'lmas ekan, ijtimoiy madaniy nutq to'la qaror topganligi haqida hukm chiqarib bo'lmaydi. Ijtimoiy madaniy nutq har bir shaxsdagi ayrim sifatلامي tarbiyalash, takomillashtirish natijasida vujudga keladi.

Ma'lumki, madaniyatlik tushimchasi xilma-xil talqinlarga ega. Ulaming barchasini umumlashtirib aytish mumkinki, madaniyatli shaxsda uch xususiyat yaqqol namoyon bo'lib turadi:

- bilimlilik;
- farosatlilik;
- kamtarinlik.

Madaniyatli shaxs kim bilan qayerda va qanday sharoitda munosabatda bo'lmasin, unda ushbu xislatlarning alohida ajralib turganligiga guvoh bo'lamiz. Oddiy misol sifatida haydovchini olaylik. U uch holatdan birida yo'l harakati qoidasini buzadi:

- 1) yo'l harakati qoidalarini bilmaslik (bilimsizlik) natijasida;
- 2) yo'l harakati qoidalariga e'tibor qilmaslik (farosatsizlik) natijasida;
- 3) yo'l harakati qoidalarini pisand qilmaslik (nokamtarlik natijasida).

Kishilararo muloqot ham bamosoli yo'l harakatiga o'xshaydi. Bilimli, farosatli, kamtarin kishilar hech qachon muloqot jarayonida mulzam bo'lib qolmaydi - muloqot qoidalarini buzmaydi. Masalan, madaniyatli kishi o'zi bilmagan, yetarli ma'lumotga ega bo'lmagan narsa haqida gapirmaydi, hukm chiqarmaydi. Yoki muhokama qilinayotgan, suhbat mavzusi bo'lgan masala haqida zarur bilimga ega bo'lsagina, suhbatga aralashadi. Muloqotda farosat muhim rol o'ynaydi. U madaniylik unsurlarining tarkibiy qismi boisa-da, asosiy o'rinda turadi, ular sirasida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bo'shqacha aytganda, farosatli kishi bilmasdan gapirmaydi, yuksak farosat kishini kamtarin qilib qo'yadi.

Muloqot jarayonida bilim uch ko'rinishda namoyon bo'ladi:

- muloqot obyekti haqidagi bilim;
- muloqot qilayotgan kishi haqidagi bilim;
- muloqot vositasi (til) bo'yicha bilim. Mana shu uch sifatdan biri bo'lmasa, muloqot sifatli kechmaydi, hamsuhbatda suhbatdoshning madaniyatli shaxs ekanligi haqida tasavvur paydo bo'lmaydi.

Til muayyan tilda so'zlashuvchilaming nutqiy qobiliyati va imkoniyati bo'lib, u tafakkumi shakllantirishga, bilimlami xotirada qat'iy sistemaga tizib saqlashga, axborot uzatish va qabul qilishga imkoniyat beruvchi eng muhim, bevosita va bilvosita muloqot qilish vositasi. Til lison, nutq va me'yordan iborat bo'ladi.

Lison kishilaming soʻz va qoʻshimchalar zaxirasi hamda ulaming shu tilda soʻzlami bogʻlab nutq soʻzlash malakasidir. Lison, umuman olganda, kishilaming nutq soʻzlash imkoniyati hisoblanadi.

Nutq - kishilaming ongida mavjud lisoniy imkoniyatlarni ogʻzaki yoki yozma shakllarda voqelantirilishi. Masalan, aytgan yoki yozgan gaplarimiz nutq boʻlib, u lisoniy bilim va malakamiz tufayli sodir boʻladi.

Meʼyor lisoniy imkoniyatlarni ishga solishimizda jamiyat tomonidan shakllantirilgan qoidalaridir. Masalan, jamiyat qoidalari oʻlmoq soʻzi oʻrnida vafot etmoq, ketmoq, kuni bitmoq, joni uzilmoq ifodalarini ishlatishni qoidalashtirgan. Yoki biz bir oʻrinda turq, boshqa oʻrinda jamol soʻzini qoʻllaymiz, ammo ularni noʻrin ishlatsak, mulzam boʻlamiz. Meʼyor tildan foydalanishimizni tartibga solib turadi.

Nutqiy faoliyat tildan foydalanuvchilarning gapirish, nutq soʻzlash bilan birga, tinglash jarayoni ham. Mashhur amerikalik notiq psixolog Deyl Kamegi “yaxshi suhbatdosh - yaxshi gapirishni emas, balki yaxshi tinglashni biladigan suhbatdoshdir” deganda aynan shu qobiliyatning insonda rivojlangan boʻlishini nazarda tutgan edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. 1-qism. - Toshkent: “Navroʻz”, 1997.
2. Kaykovus. Qobusnoma. // Toʻldirilgan ikkinchi nashri. - Toshkent: “Oʻqituvchi”, 2006.
3. Mahmudov N. Oʻqituvchining nutqi madaniyati. - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
4. Kamegi D. Oʻz-oʻziga ishonch hosil qilish va omma oldida soʻzlash sanʼati. - Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2010.
5. Rasulov R. Nutq madaniyati va notiqlik sanʼati. - Toshkent: “Oʻzbekiston”, 2009.
6. Qoʻngʻurov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. - Toshkent: “Oʻqituvchi”, 1992.
7. Saidov U. Nutq madaniyati va notiqlik sanʼati. - Toshkent: “Akademiya”, 2007. -B . 224.
8. Tojiyev Y., Mallaboyev M. Oʻzbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari. - Toshkent: “Iqtisodiyot”, 2006.
9. Inomxoʻjayev S. Oʻtmish sharq notiqligi. - Toshkent: “Bilim”, 1972.